

Nemzeti identitások Ukrajnában

TÖRTÉNELEM ÉS POLITIKA

A kelet-európai nemzeti identitásképzés kérdéséről számos tanulmányom jelent már meg, egyebek mellett e lap hasábjain is.¹ Most két okom is van rá, hogy újból írjak róla.

Az egyik: legfőbb ideje komolyan elkezdni foglalkozni azzal a kérdéssel, milyen hatással vannak, és még inkább lesznek a jövőben az ukrainai és oroszországi identitások alakulására a 2022. február 24. után kiobbant események. Mert természetesen afelől nem lehet kétségünk, hogy a hatásuk rendkívüli lesz.

A másik ok, hogy ideje újragondolni egy sor korábbi megállapítást, amelyek ezeknek az összetett, hosszasan tartó, úgyszólván soha-végetnem-érő folyamatoknak az eddigi szakaszaira vonatkoztak. Ahogy az már a nyílt katonai konfliktusokban lenni szokott, az információs hadvi-

selés lehetetlenné teszi, de legalábbis erősen beszűkíti az árnyaltabb véleményformálás és értékelés terét. Márpedig pontosan ennek a véleményformálásnak és értékelésnek a tere szorul ma leginkább és feltétel nélkül védelemre.

Az „egy nép” koncepciója

Az 1670-es években, nem sokkal azután, hogy Bogdan Hmelnyickij felkelése és a Lengyelországgal vívott háború véget ért, és a Dnyeper bal partja a Moszkvai Császárság ellenőrzése alá került, a kijevi Barlangkolostorban [Pecszerszkaja Lavra] összeállítottak egy úgynevezett »Szinopszist«. Ez a könyv másfél évszázadon át, egészen a XIX. század elejéig szolgált az írástudó orosz nagyközönség számára a legfontosabb történeti forrásul. A »Szinopszis« készítői egyetlen »szláv-oroszthoni népről» [szlaveno-rosszijszkij narod] írnak, melynek egy-egy alkotórészét képezik a kis-

A. I. Miller: Nacionalnaja identyicsnoszty na Ukraine: isztorija i politika. In Rosszija v globalnoj politike. 2022. 4. szám, 46–65.

oroszkok [maloroszi] és a nagyoroszkok [velikoroszi] is.² A »Kis-Oroszország« és a »Nagy-Oroszország« fogalom párban – ahogy a »Kis-Lengyelország« és a »Nagy-Lengyelország« fogalom párban is – a »kis« vagy »kicsi« nem a kisebb értékűsége, hanem az »eredetire«, az »ősibbre«, az »ország eredetre« utalt (arra az országra, ahonnan Nagy-Oroszország és Nagy-Lengyelország eredt), a »nagy« pedig az eredeti ország területi kiszélesedését, megnagyobbodását jelentette. Ha tehát a »kis« és a »nagy« között volt valamilyen hierarchia, a »kicsi« – mint az »eredendő« vagy »ősibb« – magasabban állt a »nagy«nál».

Az egyetlen »szláv-oroszthoni nép« tézise elsősorban a »Szinopszis« összeállítóinak saját érdekeit tükrözte, mivel mind az egyházi hierarchia helyi képviselőinek, mind a kozákság vezető rétegének be kellett illeszkedniük a moszkvai cári állam, utóbb pedig a nagypéteri impérium megfelelő struktúráiba, márpedig ezt kényelmesebben teheték meg ugyanazon nép képviselőiként. Az egyháziaknak ez gyorsabban ment: már a tizenhetedik század közepére ők tették ki a Moszkvai Patriarchátus felső klérusának közel felét. A kozákság felső rétegének [sztarsina] ehhez több időre volt szüksége. Ők még emlékeztek a Hetmanscsina idején élvezett szabadságjogaikra [az 1654-ben Moszkóvia, majd a Nagy

Péter-i Orosz Birodalom fennhatósága alá került Kelet-Ukrajnát 1764-ig Hetman, vagyis fővezér, másként kormányzó irányította, ezt az időszakot nevezi a történetírás »hetmanscsiná«-nak, »hetman-kormányzásnak« – *a ford.*], de senki nem lázadt fel közülük, amikor II. Katalin eltörölte azokat. A kozák elit tradicionalista regionális identitása a 18. és a 19. században nagyon távol állt a későbbi ukrán nemzeti identitástól, és bizonyos, hogy szikrája is hiányzott belőle bármilyen »ukrán nemzeti szolidaritásnak« a földet túró paraszttal.

Ugyanakkor a 17. századi moszkvai cárság számára az ortodox keresztény egység narratívája szolgált legfőbb ütőkártyául a térségben ekkor kezdődő nagy játszmaiban. Mert természetesen nem mindenkinek volt ínyére az »egy nép« eszméje. Ha valaki főpapi méltóságot töltött be Moszkvában, de egyszer csak – magasabb képesítése okán – fölé rendelték a Kijevi-Mogiljanszki Hittudományi Akadémián végzeteket, akkor igyekezett ennek ellenállni. Nem feledte, hogy kik segítettek Nagy Péternek felszámolni a Patriarchátus intézményét, sem hogy a pátriárkai szék helynöke a Lvov környékéről származó Stephan Javorszkij lett, Nagy Péter másik bizalmasa pedig a Kijevi-Mogiljanszki Akadémián végzett Feofan Prokopovics. Ehhez képest egy orosz nemesnek nem

volt szüksége nemességénél többre, hogy ne tekintse magával egyenrangúnak a kozákság felső rétegét, annál is inkább, mert az ő neve ott szerepelt a történeti „krónikákban”, míg azoknak szinte egyáltalán nem volt nemesi oklevelük (korábban, a Lengyel-Litván Unióban nem adtak nekik nemesi státust). II. Katalin teljesen tudatosan hunyt szemet a kozák előljárók [sztarscsina] tömeges oklevélhamisítása fölött, hogy az így szerzett nemesi címek megnyissák előttük az utat az örökletes oroszországi nemesi rendbe kerülés előtt, és a 18. század végén, 19. század elején már közel húszezer kozák előljáró volt a nemesi rend tagja. Mikor pedig a kozák elit látta, hogyan zúzza szét Oroszország az Oszmán Birodalmat, hogyan osztja fel a poroszokkal és osztrákokkal Lengyelországot, s hogy a cári »Adományozó Levélben« milyen jogokat kapott a nemesség, már habozás nélkül vettek részt Mazepa egyházi kiátkozásában, és nem támadtak kétségeik az iránt, hogy a nagy geopolitikai játszma játékosai közül kihez érdemes hűségessé lenniük.

Ez volt hát a kezdete annak a máig elhúzódó vitának, hogy vajon egy népet alkotnak-e nagyoroszok és kisoroszok vagy nem egy népet, és mi a jelentősége ennek?

E vita, melyben eltérő érdekek vettek és vesznek részt, csaknem három és fél évszázadra nyúlik

vissza, annak értelme pedig, amit az „egy nép” vagy „nem egy nép” koncepciójába behelyeztek, egyfolytában változott.

A 19. században az »egy nép« koncepcióját akkor kezdték aktívan tárgyalni, amikor a birodalmi elitek belátták, hogy a nemzeteszme, ahogyan azt a francia forradalom idején az »organicista nacionalista« Sieyès abbé megformulázta, túlságosan is nagy vonzerővel rendelkezik, semhogy negligálni lehetne. Az egymást követő történelmi események – kezdve a napóleoni háborúval, amikor a betörő ellenséggel szemben a társadalom mozgósítására először vetették be a nacionalizmust, egészen az 1830–1831-es lengyel nemesi felkelésig, amikor a szejm I. Miklóst a nemzet nevében fosztotta meg a lengyel koronától – túlon túl is meggyőző leckét adott a birodalmi elitnek a nemzeteszme fontosságáról. A dekabristák már a »Russzkaja Pravda« című kiáltványukban azt írják (mellesleg a kiáltványt az 1823–1824-ben a mai Ukrajna területén állomásozó II. hadsereg tisztjei írták), hogy nyelv és életmód tekintetében az orosz népen belüli összes különbséget fel kell számolni: többé nincsenek kisoroszok, fehér-oroszok, nagyoroszok, csak oroszok vannak. »Az összes népcsoportnak egyetlen néppé kell összeolvadnia» – ezt az alcímet adta a dekabrista kiáltvány e szakaszának Pavel Pesztyel, akinek radikális felfogását – a biro-

dalom magja körül kiépítendő nemzet programjával – egyértelműen a francia tapasztalatok inspirálták.

Az 1830–1831-es lengyel nemesi felkelés után a birodalom többé nem tekintette lojális partnernek a lengyel nemességet [a szlachta] a nyugati határvidék kormányzásában. A lengyelek elvesztették a Lengyel Királyság birodalmon belül élvezett autonómiáját, a nyugati régióban pedig a birodalom a parasztokat már nemcsak gazdasági értelemben nem tekintette a lengyel nemesség tulajdonának (ez a tulajdonjog azért a jobbágyság intézményével együtt egészen az 1860-as évekig megmaradt), hanem kulturális értelemben sem. A népoktatás ügye a nyugati régióban kikerült a lengyel nemesség kezéből, az oktatás nyelve pedig, amely addig alapesetben lengyel volt, kérdéssé vált. A Vilnai Lengyel Egyetemet bezárták, helyette 1834-ben megalapították a Kijevi Egyetemet, ahol orosz nyelven folyt az oktatás. Itt alakult meg alig tíz évvel később a Cirill-Metód Társaság, az első olyan egyesület, amely olyan embereket tömörített, akik a modern etnikai ukrán nacionalizmus elveit vallották. Azt se feledjük azért, hogy e kijevi társaság tagjai nem úgy léptek fel, mint „derusszifikátorok”, hanem mint „depolonizátorok”.

Szergej Szemjonovics Uvarov, a cári udvar népművelési minisztere az orosz történelemnek azt a narra-

tíváját támogatta, amelyet Nyikolaj Mihajlovics Karamzin alakított ki. Karamzin *Az orosz állam történetét* írta meg, az etnikummal, etnikai hovatartozással kapcsolatos kérdések számára másodrendűek voltak. Jól mutatja ezt, hogy amikor 1819-ben Karamzin – minden elképzelhető érvet latba vetve – megpróbálta I. Sándort lebeszélni arról a tervéről, hogy Podóliát és Volhíniát a Lengyel Királysághoz csatolja, föl sem merült benne az az érv, amely húsz évvel később mindenki számára döntő fontosságúvá válik, hogy az itteni parasztság nem lengyel, hanem kisorosz³. Nyikolaj Geraszimovics Usztrilov történész, aki Uvarov alatt díjat nyert az orosz történelem legjobb tankönyvi koncepciójának kidolgozásáért, az etnikai hovatartozás tényét már központi jelentőségűként kezeli. Azt írja, hogy az orosz történelem több, mint az állam története, s hogy az orosz nép jelentős része a Lengyel-Litván Nagyfejedelemség elnyomása alatt élt, azok a különbségek pedig, amelyeket ma az orosz nép egyes ágai között tapasztalunk, elsősorban ennek az elnyomásnak a következményei. Ekkor kezdik minden lehetséges módszerrel – levéltári kutatásoktól a régészeti feltárásokig – azt bizonygatni, hogy a Kijev melletti és a Dnyeper folyása menti földek mindig is az oroszokéi, és nem a lengyelekéi voltak. Az ennek bizonyítására kiadott

történelmi krónikák és levéltári dokumentumok, csakúgy, mint a Gyeszjatynnaja-templom régészeti ásatásokkal feltárt alapzata, egyesek számára később annak bizonyítékai-vá váltak, hogy ezek a földek mindig is orosz, mások számára pedig, hogy mindig is ukrán földek voltak.⁴

Tegyük hozzá: az az elképzelés, hogy egy állam területén élő különböző népcsoportok egyetlen egységet alkotnak, ebben a korszakban az összes nacionalista nemzetkonstrukcióra jellemző volt. Amikor a németek azt állították, hogy a századok, a hannoveriek és a bajorok közti különbségek lényegtelenek, egyszersmind azt is állították, hogy az elzásziak lényegében németek, és ha bármiben különböznek is a németektől, az csak a rájuk nehezedő sokévszázados francia iga következménye, akkor ezzel pontosan ugyanezt tették, mint a többiek: egy nemzetté akarták egyesíteni a német népcsoportokat.

A lényegét illetően ez azonos az orosz történelemnek azzal a fölfo-gásával, amelyet a XIX. század második felében minden jelentős orosz történész osztott: vannak oroszok, akik a Litván Nagyfejedelemben éltek, majd a Lengyel-Litván Uniót követően lengyel fennhatóság alá kerültek; vannak oroszok, akik Moszkóviában éltek, és vannak, akik Nagy-Novgorodban, és ezeknek a népcsoportoknak saját

politikai és kulturális hagyományai-k vannak, de a köztük lévő különbségek elhanyagolhatók ahhoz képest, ami bennük közös. Ám ekkor történik meg, hogy a Cirill-Metód Társaság egyik tagja, Nyikolaj Ivanovics Kosztomarov történész el-választja egymástól Dél-Oroszhont [Juzsnaja Rusz] Észak-Oroszhontól [Szevernaja Rusz], mondván, olyan mélyek és lényegiek a köztük lévő eltérések, hogy minden alapunk megvan rá, hogy Dél-Oroszországra mint önálló nemzetre tekintsünk.

A XIX. század közepén a birodalmi hatóságok válaszut előtt álltak: el kellett dönteniük, a francia vagy a német utat kövessék. A francia út – minden különbség radikális kiirtása – szélsőséges volt: csak a franciák alkalmazták, és csak a franciáknál vált be, már amennyire⁵. A másik utat a németek járták, különféle népcsoportjaikkal és helyi dialektusaikkal, melyek mindmáig léteznek a Hochdeutsch közös nevezőjén. Az 1919-es weimari alkotmány első mondata egyébként „a népcsoportjaiban eggyé vált német nemzetről” beszél. Az Orosz Birodalom hatóságai nem jutottak dűlőre a két út közötti választással, ehelyett állandóan ide-oda ingadoztak a kisoroszországi elitcsoportoknak tett engedmények és az elnyomásuk között.

Ahogy London a skótokat hívta meg a Brit Birodalom együtt-kormányzására, ami a skótokból a XIX.

századra hűséges birodalmi alattvalókat csinált, úgy hívta meg Pétervár a kis oroszokat – a kozák felső rétegeket és az egyházi főméltóságokat – az Orosz Birodalom együtt-kormányzására. A forradalom után a neves nyelvész, az „eurázsiai elmélet” atyja, Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj arról próbálta meggyőzni az ukrán emigránsokat (bárha sikertelenül), hogy ostobaság volna veszni hagyniuk az Orosz Birodalom kulturális örökségét, hiszen abban az ő részvételük még annál is meghatározóbb volt, mint a moszkvai eliteké⁶. A bolsevikok győzelme aztán fokozatosan minden ilyen vitát, a vitázó felekkel együtt emigrációba kényszerített, amire később még visszatérek.

Az Orosz Birodalom irányításában természetesen kiemelkedő szerepet játszottak a német, és egy darabig a lengyel nemesek is, de csak mint mozgósított diaszpórák, amelyeknek beilleszkedése a formálódó orosz nemzetbe számos okból nehezen ment. Ezzel szemben a kis oroszokat hallgatólagosan orosznak tekintették, hacsak ők maguk nem mondták magukról, hogy nem azok. De ha mondták, akkor is orosz-számba vették őket. A kis oroszok megítélése elvileg tért el az összes többi népcsoportétól, amelyek máságát minden további nélkül elfogadták. Utóbbiak diszkriminálására egyéni szinten került sor. (Például a németek részleges diszkriminálására

akkor, amikor Oroszország nyugati határain veszedelmes körvonalakkal kezdett kirajzolódni az egyesült Németország; a lengyeleket pedig két felkelésüket követően kezdték kiszorítani minden olyan államhivatali pozícióból, amely hozzáférést biztosíthatott volna nekik a birodalom fontos irányítási központjaihoz és infrastruktúrájához – vasúti közlekedéstől a vezérkarig.) A kis oroszokat ezzel szemben származási alapon sohasem diszkriminálták. A kis oroszok helye az orosz nemzet tagjai között volt, megvonták viszont tőlük azt a jogot, hogy a szuverén nemzet státusára formáljanak igényt. Vagyis elismerték a regionális sajátosságokat, elismerték a kis orosz nyelvet (vagy a kis orosz nyelvjárást), de nem az oktatás és a magas kultúra nyelveként, hanem csak helyi hatáskörben. Ahogy Friedrich Engels „meghibbant németnek” tekintette František Palackýt, úgy tekintette minden orosz nacionalista „meghibbant orosz-ként” a nacionalista ukránt, mikor nem akarta orosznak vallani magát, és kártékony, Oroszországgal szemben ellenséges eszmék hatására tagadta saját eredeti orosz mivoltát.

Az etnikai hovatartozás kérdéséről sok vita zajlott itt. Nemcsak a kis oroszok és a nagy oroszok vették ki belőle a részüket, hanem a lengyelek is. A lengyelek kidolgoztak egy saját interpretációs sémát, amely mind-

máig felbukkan, s amelynek lényege, hogy csak a középkori Rusz és a lengyelek – szlávok, Moszkva azonban nem tartozik a Ruszhoz. A moszkoviták vagy muszkák [moszkáli] turániak, finnugor és türk keveréknép, akik szlávoknak adják ki magukat, és csak bitorolják a Rusz nevezetet. Ezt az érvrendszert a lengyelek az 1830-as felkelésük leverése után öntötték formába, de egészen az első világháborúig óriási hatással volt az európai antropológusokra⁷ és napjainkban szinte változatlan formában tér vissza az etnikai kizárólagosság ukrán diskurzusában⁸. Oroszországban megfordítva, de hasonlóképpen a nagyoroszok és a kisoroszok közös etnikai eredetéről értekeznek, a közöttük lévő különbségeket pedig a „lengyel intrika” rovasára írják.

Mind ukrán, mind orosz részről sok okos szó elhangzott már arról, hogy sem az etnikai testvériség, sem a kölcsönös etnikai idegenség sémájának nem sok köze van a kritikai történetíráshoz, valójában csak a kollektív identitásépítés eltérő ideológiai lecsapódásai. Rendszerint nagyon elfogultak és egyoldalúak, legfeljebb annak meggyőző illusztrálására alkalmasak, miként lehet ugyanazt a valóságot egymást kölcsönösen kizáró magyarázatokkal leírni. Az identitásépítők számára persze az effajta történeti megközelítés hasznavehetetlen, ezért újra meg újra félresöprik útjukból, mihelyt az

ideológiai indoktrináció a gyakorlat kérdésévé válik.

Mi azonban térjünk inkább vissza az események történeti sorrendjének alakulásához. A jobbágyság 1861-es eltörlése után a parasztok iskoláztatásának, az általános iskolai oktatás nyelvének és az iskola formálta identitásnak a kérdése fokozatosan gyakorlati kérdéssé vált. Lényegében két projekt versengett egymással: az egyikben a paraszti néptömegek egységes orosz identitásának kialakítására helyeződött a hangsúly, a másikban viszont egy olyan különös identitás kialakítására, amelynek nem volt még neve, a nevét ezután kellett megtalálni.

A »kisorosz« népnév volt a legelterjedtebb, a 19. század végéig ez dominált, maguk a nemzeti mozgalom aktivistái is csak ekkoriban kezdték magukat ukránoknak nevezni. Az általuk megálmodott országot az ukrán nemzeti történelem narratívájának kidolgozója, Mihajlo Grusevszkij »Ukrajna-Rusznak« nevezte. 1863-ban és 1876-ban a cári birodalom hatóságai olyan körleveleket és rendeleteket bocsátottak ki, amelyek szigorúan korlátozták az orosz nyelv egyik dialektusaként számon tartott »kisorosz« használatát. Ezeknek a hatalmi döntéseknek a meghozataláról és következményeiről e sorok szerzője húsz évvel ezelőtt könyvet írt, melyet 2013-ban Kijevben újra kiadtak⁹. Egy évvel

később ilyen tartalmú könyv már aligha jelenhetett volna meg ukránul, legalábbis az ekkorra elkészült lengyel fordítás kiadása már nem valósult meg. A hivatalos narratívától eltérő értelmezések megengedhetőségének kritériumai egyre szigorodtak.

A Habsburg-uralom alatt élő galíciai ruszinok a XIX. század folyamán egész sor nemzeti identitás-koncepciót alakítottak ki. Egy részük úgy vélte, hogy a ruszinoknak a lengyelekkel kell egyesülniük, mások szerint a ruszinok a Dnyeper-Ukrajnában (a Dnyeper folyó középső és alsó folyásának két oldalán fekvő „fenti” vagy „Felső-Ukrajnában”¹⁰ – *a ford.*) élő kisorosz nép részét képezik, megint mások amellet álltak ki, hogy a ruszinok – oroszok. John-Paul Himka történész a Galiciában élő ruszinok nemzeti identitáskeresését úgy jellemezte, mint „ikaruszi röpködést szinte minden lehetséges irányba”¹¹. Tegyük hozzá: a múlt század elején a galíciai ukránok és a Dnyeper-Ukrajna ukrán aktivistái olyan távol álltak egymástól, hogy Grusevskij komolyan fontolóra vette egy horvát-szerb forгатókönyv lehetőségét, vagyis azt, hogy két különböző, sőt, egymással szemben ellenséges érzületű nemzet alakulhat ki a területen, annál is inkább, mert a felekezeti megoszlás (unitusok és ortodoxok), valamint a nyelvi különbségek (még ma sem

nehéz beszédmódja alapján megkülönböztetni a „zapagyenyec”-et és a „szhidnyák”-ot [vagyis a „nyugati” és a „keleti” ukránt – *a ford.*]) igencsak emlékeztettek a horvátok és a szerbek közötti viszonyra.

Oroszország az oroszbarát galíciaikat támogatta, az 1880-as évek elején azonban Bécs oroszellenes szövetséget kötött Németországgal, és – vezetőiket hazaárulással vádolva – felszámolta Galiciában a ruszofilokat. Az I. világháború kitörése után pedig két koncentrációs tábort hoztak létre az oroszpártisággal gyanúsított ruszinok számára Tollerhofban és Terezinben, melyekben 30 000 embert tartottak fogva. (Egyébként Európa területén ezek voltak az első ilyen táborok – amúgy, mint ismeretes, a britek alkalmazták őket először a századelőn Dél-Afrikában a búrokkal folytatott háborújukban –, de, mintha csak ennek a cseh kisvárosnak ez lenne a sajátos „karmája”, Theresienstadt néven a nácik létesítettek itt koncentrációs tábort a II. világháború folyamán zsidók számára). A birodalmi erőforrásokkal rendelkező új, erős játékosok – Németország és Ausztria-Magyarország – mind aktívabban kapcsolódtak be a kisoroszok, ruszinok és ukránok identitása és lojalitása körül zajló nagy játszmába.

Egészen a huszadik század elejéig a nemzeti identitás különböző projektjeinek megfogalmazása és

megvalósításuk módja megmaradt a művelt rétegek és a birodalmi hivatalnokok vitáinak és összecsapásainak keretében. Ezzel együtt ezekben a konfrontációkban sokezer ember vett részt.

A tizenkilencedik század végén gyorsütemű fejlődésnek indult az iskolarendszer. Csak ezt követően kezdődött meg a parasztok tömeges elvándorlása – részben a környező városokba (e városok a birodalom nyugati területén orosz, Galíciában lengyel ajkúak voltak), részben pedig az épülő transzszibériai vasútvonal mentén Szibériába és a Táv-Keletre. 1906 után az állami és városi Duma-választások egyre több embert vontak be a politikai életbe. Mindezek a folyamatok a paraszti és a városi szegény tömegeket is arra készítették, hogy részt vegyenek a nemzeti identitás kialakításában. Az identitásválasztás kimenetele egyáltalán nem volt magától értetődő, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a nemzeti identitás kérdése egészen mást jelentett a túlnyomórészt írástudatlan vidéki lakosság közegeiben, mint ott, ahol a lakosság zöme tudott írni-olvasni, városi életmódot folytatott, és választóként részt vett a politikai életben. A huszadik század elején azonban az ukrán nemzeti projektet maguk e projekt hívei is úgy fogták fel, mint az oroszosító modernizáció ellensúlyát. A kijevi ukrán mozgalom egyik kulcsfigurá-

ja, Jevgen Csikalenko 1909-ben ezt írta naplójába: „Városaink annyira elmuszkásodtak [eloroszosodtak – *a ford.*], hogy a lakosságnak csak elenyészően kis százaléka mutat egyáltalán bármiféle érdeklődést az ukránság iránt... Ukrajna minden városa és települése rettentően eloroszosodott”¹². Pétervári harcostársának, Peter Sztebnickijnek küldött levelében pedig így ír: „Aminek most ezek még megnyerhetők, az milliókról le fog peregni, ha a nép eloroszosodik”¹³. Az, hogy a kisoroszok [malorosszi] milyen arányban válnak ukránná, és hogy fest majd Ukrajna területileg, ha létrejön egy ukrán állam – nyitott kérdés volt.

Ne feledjük, hogy 1905 után az orosz nacionalizmus politikai mozgalomként a birodalom dél-nyugati régiójában fejlődött legdinamikusabban. Az orosz nemzet eszméje sok kisorosznak is megnyerte tetszését. Az identitásháború válogójában az orosz nacionalista kisoroszok és az önálló ukrán nemzetben gondolkodó ukránok között zajlott¹⁴. A birodalmi hatóságok, különösen Pjotr Sztolipin miniszterelnöksége idején forszírozottan támogatták az orosz nacionalistákat. A világháború előestéjén az Orosz Nép Szövetsége [Szojuz Russzkovo Naroda] Volinyban több, mint 100 ezer tagot számlált, elsősorban az ortodox papság parasztokra gyakorolt hatásának köszönhetően.

Kijevben és Odesszában virágoztak a felsőbb társadalmi osztályok tagjait tömörítő nagy orosz nacionalista szervezetek. Az 1908-ban alapított Orosz Nacionalisták Kijevi Klubja [KKRN – Kijevszkij Klub Russzkih Nacionalisztov] 1910-re már meglehetősen nagy befolyásra tett szert, tagjai megnyerték a városi és az állami дума-választásokat is. Sztolipin emlékművére, amelyet 1913-ban avattak fel a kijevi Operaház előtt, ahol 1911-ben meggyilkolták, a miniszterelnök e szavait vésték: „Sziárdan hiszem, hogy az orosz nemzeti eszme, melynek fénye Oroszország nyugati részén is pislákolni kezdett, nem fog kihunyni, és nemsokára egész Oroszországot beragyogja.”

Ugyanakkor Anatolij Szavenko, az Orosz Nacionalisták Kijevi Klubja vezetője 1914-ben az Állami Dumában azt mondta, hogy az ukrán mozgalom „nagy és valós veszélyt jelent Oroszország egységére”. Az ukránok Oroszországtól elkülönülő nemzetként való elismeréséről Szavenko megjegyezte: „Ha egy nemzetet különállónak ismernek el, akkor annak a század uralkodó eszméje értelmében élveznie kell az önrendelkezés jogát is és rá kell találnia a maga különálló kulturális, nemzeti és politikai létezésére is.” Szavenko felszólította képviselőtársait, hogy ne hátráltassák a kormány harcát az ukrán mozgalom ellen, méltatta a kisorosz identitás-felfogás helyességét, szepa-

ratistaként ítélve el az ukrán nemzeti mozgalmat, amely – úgymond – megbontja egy „százmilliós nép” egységét. A továbbiakban Szavenko – teljes összhangban az egységes orosz nemzet eszméjével – alá húzta, hogy Oroszországra nézve még a birodalom nem-ortodox és nem-orosz peremvidékének elvesztése sem jelent akkora veszélyt, mint az orosz nemzet kettészakadása¹⁵. Ebből is kitetszik, hogy az I. világháború előtt a birodalom nyugati peremvidéke a labilis egyensúly állapotában volt. A birodalmi hatóságok reálsan már nem reménykedhettek abban, hogy „kigyomlárlják” az oroszellenes ukrán nacionalistákat, és a nemzeti kettészakadás veszélyéről kezdtek beszélni. Az ukrán nemzetté válás hívei viszont úgy vélték, hogy a közös oroszországi identitás van offenzívában.

A sorsdöntő huszadik század

Az etnikai tudat mobilizálódásához – mint arra már sok kutató rámutatott – egész sor tényező járult hozzá az I. világháború éveiben. Ezek közé tartozott: bizonyos lakossági csoportok tömeges kényszer-kitelepítése az ország nyugati területeiről; az ellenséges országok határmenti területein a helyi szeparatista mozgalmak támogatása; a megszálló katonai hatóságok helyi politikája; a hadifoglyok „megdolgozása” és a nacionalista erők mozgósítása egész

Kelet-Európában, amely ezáltal a háború után – annak kimenetelétől függetlenül – új nemzetállami projektek megvalósításának színterévé válhatott¹⁶. Mindezek a tényezők hatással voltak Ukrajnára is. A német és osztrák hadifogolytáborokban például a parancsnokság kiemelt figyelmet szentelt az Orosz Birodalom e régiójából származó katonáknak, számos különleges táborot hozva létre számukra, amelyekben az átlagosnál lényegesen kedvezőbb életkörülmények voltak. A németek Rastattban és Salzwedelben, az osztrákok pedig Freistadtban alakítottak ki külön fogolytáborokat az ukrán hadifoglyoknak. Ezekben a táborokban a hadifoglyok száma meghaladta a 400 000 főt. A táborokban az ukrán nacionalista szervezetek, elsősorban a Szövetség Ukrajna Felszabadításáért aktivistái propagandatevékenységet folytattak, ukrán nyelvet tanítottak, ukrán nyelvű kiadványokat jelentettek meg. Ugyanakkor Berlin és Bécs jelentős adminisztratív és pénzügyi forrást különített el az ukrán mozgalom szervezeti struktúrájának fejlesztésére is.

Az orosz katonai kudarcok, a hadsereg visszavonulása a nyugati területeken, és nem utolsósorban a német és osztrák megszálló hatóságok intézkedései aláásták Oroszország tekintélyét a helyi lakosság politikailag közömbös része, különösen a parasztság körében.

Az orosz nacionalizmus aktív támogatói elmenekültek az ellenség által megszállt területekről. Az összeomlott Romanov Birodalom egykori nyugati peremvidékén 1918-tól a világháború fokozatosan polgárháborúk sorozatává alakult át, amelyek csak abban különböztek egymástól, hogy egyikben az osztályidentitásra, másokban az etnikai identitásra helyeződött a fő hangsúly. A polgárháborús összecsapások egy része etnikai alapon, eredendően sajátuk tekintett területekért folyt különféle fegyveres alakulatok között (Lviv/Lwów, Vilna/Wilno/Vilnius). Ugyanez áll Kijevre is, amely az első világháború alatt és az ezt követő forradalmi harcokban és polgárháborúiban 14 alkalommal cserélt gazdát. 1918–19-ben a várost gyakran foglalták el különböző ukrán hadurak. A gyors ütemben egymást váltogató gyenge és instabil ukrán államok története az ország nyugati és középső részein (az 1918-ban a megszálló németek védnöksége alatt létrejött Szkoropadzskij-féle hetman-hatalomtól Petljura direktóriumán és Ukrajna Népköztársaságán át a Nyugat-Ukrán Népköztársaságig) azt mutatja, hogy az ukrán nacionalizmus meglehetősen korlátozott mozgósító és szervezeti erővel rendelkezett. Jellemző, hogy az anarchista vezér, Nesztor Mahno anélkül talált támogatásra a helyi parasztság körében, hogy akár-

csak felmerült volna benne, hogy az „ukrán kérdésből” ideológiai ütőkártyát csináljon. Mindezen tünetek arra a helyzetre jellemzőek, amikor a birodalom visszahúzódását a perifériáról nem annyira a periféria birodalomellenes lázadása, mint inkább a birodalmi központ összeomlása kényszeríti ki.

Az 1920-as szovjet-lengyel háború két új, erős, de izmait még csak próbálgató nagyhatalom összecsapása volt a Kelet-Európa fölötti kontroll megszerzésért; konfliktusukban az ukrán erők teljes mértékben alárendelt szerepet játszottak. A két világháború közötti időszak a régió történetében egyfajta hidegháborúként jellemezhető, egyik oldalon Piłsudski „Prométheusz-akciójával”, melynek célja az ukrainai és kaukázusi szovjetellenes erők mozgósítása volt; másikon pedig a szovjetek „ukrán Piemont”-tervével, amely arra irányult, hogy a lengyel uralom alá került ukránok és fehér-oroszok szimpátiáját megnyerve a „virágzó szovjet Ukrajna és szovjet Beloruszia” oldalára állítsák őket. Ukrajnát mindkét oldalon a geostratégiai küzdelem pusztá tárgyának tekintették.¹⁷

1939-től újra teljes erőbedobással folytatódott a nagy birodalmak csatája Kelet-Európa ellenőrzéséért, amiben különös jelentőség jutott az Ukrajna-politikának. Az 1941–1942-es német stratégiának részét képezte

az ukránok megnyerése és a maguk oldalára állítása¹⁸. De elmondható, hogy Ukrajna a II. világháborút követő hidegháborús korszaknak is fontos témája maradt, a posztszovjet időszakban pedig az Oroszország és a Nyugat között Ukrajnáért kirobbant rivalizálás intenzitása az évek során odáig fokozódott, hogy jelenleg ez az egész kiéleződött nemzetközi válság egyik legfontosabb oka.

Miután 1918-ban a bolsevikok megszerezték Ukrajna felett az ellenőrzést, terrorba kezdtek az orosz nacionalisták ellen. Az Orosz Nacionalisták Kijevi Klubja összes Kijevben maradt tagját elfogták és kivégezték. A bolsevikok egészen az 1920-as évek végéig fő ellenségüknek¹⁹ az orosz nacionalizmust és a mögötte meghúzódó társadalmi erőket tekintették. A 20-as években követett „nemzetiesítési” vagy „honosítási” politikájuk, az úgynevezett „korenyizacija”²⁰, aminek Ukrajnában az ukránosítás [ukrainyizacija] felelt meg, a „nagyorosz sovinizmus” elleni küzdelemmel fonódott össze; a „kisorosz” fogalmát, és vele együtt a „közös orosz” identitást, illetve az „összorosz” identitást a birodalmi múlt szégyenletes örökségének nyilvánították. A „nemzetiesítésnek” [korenyizacija] és az etnikai elv territorializálásának új szovjet elvével összhangban felszámolták a cári korszak birodalmi perifériát oroszosító politikájának számos

eredményét²¹. Az Ukrán SZSZK-nak saját határai, saját állami és kulturális intézményei lettek, amelyek idővel legitimitást vívtak ki maguknak a helyi lakosság körében. A 1930-as évek terrorja azonban Ukrajnában is keményen lesújtott azokra a vezetőkre, akik – nem várva be a moszkvai központ parancsait – Harkivban és Kijevben akarták meghatározni az ukránosítás ütemét és mértékét.

Az orosz emigránsok nagyon aggódtak a bolsevikok ukrainai politikája miatt, amely az „összorosz” nemzeti projektet eltemette. A beszédes *Jegyinsztvo* [Egység] elnevezéssel még könyvkiadót is alapítottak Prágában, amelynél az 1920-as években egymás után jelentek meg moszkvai és szentpétervári egyetemek egykori történelem- és filológiaprofesszorainak tollából olyan röpiratok, melyekben az „egy nép” elképzelés alátámasztására – ha némileg szofisztikáltabban is – ugyanazokat az érveket adták elő, amelyeket egy évszázaddal később, 2021 nyarán Vlagyimir Putyin is nagy vihart kavart cikke történelmi részében²². Pjotr Mihajlovics Bicilli irodalomtörténész, aki emigrációja színhelyéül a perifériális Szófiát választotta, de aki olyan nagyformátumú értelmiségi volt, aki a kitaposott ösvények helyett kész önálló utakat törni, 1930-ban a prágai *Jegyinsztvo* Kiadónak írt „Az orosz-ukrán kapcsolatok problémája a történelem fényében”²³ című röpiratával annyira

zavarba hozta kiadóit, hogy kénytelenek voltak egy bevezetőt fűzni hozzá, amelyben nyomatékosra tették: a maguk részéről meglehetősen különösnek találják a szerző okfejtését, mindazonáltal jónak látják közre adni azt. Bicilli gondolatmenete így hangzott: azok a történelmi érvek, hogy korábban sem az „ukrán” név nem létezett a „nemzet” szó mai jelentésében, sem pedig Ukrajna nevű államalakulat, nem túl lényegesek. Ha a nemzetté válás vágya erős, és megvan hozzá a politikai akarat, továbbá megvannak hozzá az erőforrások is, akkor az ukrán nemzet és Ukrajna mint kvázi-állam (Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság) létrejötte nagyon is lehetséges. Bicilli a továbbiakban arról elmélkedik, mennyire elszegényedne az ukrán kultúra, ha kirekesztené magából az orosz kultúrát, de ez már egy másik témakör. Bicilli brosúrája egy évvel később tanulmányként angolul is megjelent a tekintélyes chicagói *The Journal of Modern History* című folyóiratban. Több, mint valószínű, hogy a későbbi „nationalism studies” olyan művelői, mint Ernest Gellner vagy Benedict Anderson e lap hasábjain találkozhattak írásával, mindenesetre Bicilli írása jó ötven évvel megelőzte a modern nemzetet mint „képzelt valóságot”, „konstruált valóságot” leíró diskurzusokat.

Hogy a húszas évek „nemzetiesítési/honosítási” [korenyizacija] po-

litikája és az Ukrán SZSZK későbbi létezése mennyire nem elhanyagolható szerepet játszott az ukrán identitás kialakulásában, jól mutatja ez a tény is: a *maloroszkok* [kisoroszkok], vagy ahogyan a „nemzetiesítést” megelőző korszakban leggyakrabban nevezték őket: a *hoholok* azokon a területeken, amelyek területileg nem kerültek az Ukrán SZSZK-hoz – Voronyezs terület déli része, a Kubány és Taganrog régiói és másutt – ma túlnyomórészt orosz identitásúak, akik néha „orosz hoholoknak”²⁴ nevezik magukat.

Hogy valakinek hogyan változik meg a nemzeti identitása, már a 20. század első felében nagymértékben olyan politikai döntésektől függött, melyeket nem ő hozott meg. A szovjet korszakban is sokáig fennmaradt az identitások egyfajta szürke zónája, amelyben hol orosz, hol ukrán, hol egyszerre mindkettő volt valaki. Amíg Leonyid Brezsnyev Dnyipropetrovszkban élt, személyi okmányainak „nemzetisége” rubrikájában az szerepelt, hogy „ukrán”. Amikor Moszkvába költözött, „orosz nemzetiségüként” vetette nyilvántartásba magát. 1991 után, a függetlenné vált Ukrajnában is sokan fordítottak egyet identitásukon. Az 1989-es utolsó szovjet népszámlálási adatok szerint Ukrajnában 11,3 millió orosz élt. Az első és mindmáig egyetlen 2001-es ukrajnai népszámlálás szerint pedig 8,3 mil-

lióan vallották magukat oroszoknak. Három milliónak nyoma veszett valahol. De túlnyomórészt nem azért, mert Oroszországba költöztek, hanem mert megváltoztatták nemzeti identitásukat: személyi igazolványukban ukránként regisztráltatták magukat. A szovjet modell három testvéri népet feltételezett: az oroszot, az ukránt és a beloruszt. Amikor tehát Vlagyimir Putyin egy népről beszél, akkor a forradalom és a bolsevikok előtti diskurzushoz tér vissza. Nem véletlen, hogy 2022. február 21-én, a „különleges katonai művelet” elindításának előestéjén Putyin „dekommunizálásról”²⁵ beszélt.

Az identitások polgárháborúja

Az ukrán nemzetépítés 1991 után mindenekelőtt arra irányult, hogy az ukrán identitás visszafordíthatatlanná váljon. Leonyid Kucsma korábbi ukrán elnök például 2021 nyarán, Ukrajna függetlensége kikiáltásának harmincadik évfordulóján oda nyilatkozott, hogy a függetlenség legfőbb eredménye az, hogy ma az ukránok többsége nem szeretné, ha újra egyesülnének Oroszországgal.²⁶ Pontosán ez volt a Szovjetunió összeomlása után az ukrajnai politikai folyamatok jelentős szereplőjévé előlépett ukrán diaszpóra régóta képviselt identitáspolitikájának vezéreszméje. Az ukrán diasz-

póra egyik valóban fajsúlyos történése, Omeljan Joszifovics Pricak a kilencvenes évek elején e sorok írójának azt mondta, hogy Ukrajna „nem szerencsés módon” nyerte el függetlenséget: nem kiharcolta, hanem ajándékba kapta. A függetlenség megszerzésének „szerencsés” módja a háború lett volna. Pricak ehhez még hozzátette, hogy egy lakosságcsere sem ártana (meglehetősen sztálini módon lebonyolítva), annak idején sor is került efféle lakosságcsereére Szovjet-Ukrajna és Lengyelország között. Azt mondta: 7 millió ukrán él Oroszországban, adjuk vissza őket (azt a kérdést már nem tette fel: ők maguk is vissza akarnak-e menni), mi pedig vigyük Ukrajnából az oroszokat.

Összefoglalva azt mondhatjuk: az identitások közötti választási lehetőségek, illetve a nagyoroszok és a kisoroszok rokonságának/idegenségének eltérő felfogásai körüli viták a 19. század közepéig valóban viták voltak, és egy szűk műveltségi eliten belül zajlottak. A 19. század második felében jelennek meg az első, rendkívül korlátozott létszámú ukrán nacionalista egyesületek – az 1840-es években a *Cirill és Metód Társasággal* és az 1860-as években a *Kijevi Gromadával*. A birodalom ezzel egyidejűleg vág bele – következtlenül és meglehetősen ügyetlenül – abba a politikába, amely a birodalom magjában egy egységes orosz nemzet

fömlépítését célozza meg. A 20. század elején a Dnyeper-Ukrajna Ukrajnában összezsapnak az oroszországi identitás mellett álló kisoroszok és az ukrán identitásért küzdő ukrán nemzeti mozgalom aktivistái. Az etnicitás robbanásszerű mozgósító ereje az I. világháború és a forradalmak során mutatkozik meg. Közben a közös orosz vagy oroszországi identitást képviselő kisoroszok kiszorulnak a játékból: eleinte azért, mert a birodalomnak a háború folyamán megszállt nyugati területeiről a lakosságot tömegesen Oroszország belső régióiba szállítják át, később, az 1920-as évektől pedig a fizikai megsemmisítés, az emigráció és a politikai elnyomás következtében.

A két világháború közti időszakban Ukrajnában a kettős identitásnak új struktúrája alakul ki. A lengyel fennhatóság alá került nyugati részekén egy etnikai kizárólagosságot képviselő, radikális nacionalizmus jön létre, amely megszüli Sztepan Banderát, az OUN-t és az UPA-t. Ez a nacionalizmus a lengyeleket, a zsidókat és a muszkákat [’moszkal’ – az ukrán nacionalista narratívában az oroszok gúnyneve – *a ford.*] tekintette fő ellenségeinek. A II. világháború után az ellenségek hierarchiájában a „muszkák” és kelet-ukrajnai „csatlósaik” kerülnek az első helyre. Ugyanakkor Szovjet-Ukrajnában egy másfajta ukrán identitás is megképződött, amely

sokkal gyengébb mobilizáló erővel rendelkezett, és nem tekintette el-lenségének az oroszokat.

A Szovjetunió összeomlása után függetlenné vált Ukrajna ezt a két-féle identitást örökölte. A masszív ukrán diaszpóra által támogatott energikus nyugat-ukrajnai nacionalizmus társadalommérnöki megoldásra váró feladatként tekintett az oroszajkú kelet-ukrajnai lakosságra, amely csak arra vár, hogy kellő átalakító munkával teljesértékű ukránt csináljanak belőle.

Emellett – elsősorban az ország délkeleti részében koncentrálódva – ott volt még egy több mint 8 milliós szuperkisebbség is – az ukrainai összlakosság több mint 17 százalékát kitevő etnikai oroszok. Ez az alap-helyzet, továbbá a „nyugat-ukrán” identitás fokozatos térnyerése az ország központi régióiban határoz-ták meg az ukrainai parlamenti vá-lasztások Kelet- és Nyugat-Ukrajna között ide-oda ingázó eredményeit, ami Ukrajna fennállásának első negyedszázadára annyira rányomta a bélyegét. Viktor Juscsenko elnök politikai kurzusának köszönhetően a feszültség egyre fokozódott a keleti és a nyugati ukrán identitás hívei között, míg az etnikailag orosz lakosság rossz közérzete egyre inkább elmélyült.

A 2014-es események gyökeres változást hoztak az ukrainai identitásképződés folyamataiba. A Krim

Oroszországhoz csatolásával és a Donyecki és Luganszki Népköz-társaságok létrejöttével mintegy 6 millió ember szakadt ki az ukrainai politikai folyamatokból, akiknek vagy orosz, vagy kelet-ukrán identitása volt, vagy akiket valami-lyen nemzetek közötti posztszovjet identitás jellemzett²⁷. A tényleges kiválással az etnikai oroszok megszűntek „szuperkisebbség” lenni, ami Ukrajnában megnyitotta az utat az orosz nyelv nyilvános használatá-nak teljes törvényen kívül helyezése és a nyugat-ukrán szimbólumokra és narratívákra támaszkodó aktív emlékezetpolitika előtt. A szimbo-likus politika szférájában az intenzív deszovjetizálási kampány alig leple-zetten deruszifikációt jelentett.

Mindezt annak mindennapos súlykolása kísérte, hogy az ország háborúban áll Oroszországgal, ami a 2014-es Majdan óta általánosan elfogadott tényné vált Ukrajná-ban. Minden próbálkozást, amely a szeparatista donyecki és luhanszki orosz régiókkal való konfrontáci-ót az ukrán társadalom saját belső konfliktusaként akarta volna leír-ni, keményen elfojtottak. 2014 után az ukrán nemzet építői – legalábbis retorikai szinten – megkapták, amit Pricak és elvbarátai annyira hiá-nyoltak 1991-ben: a háborút Orosz-orzággal. Ennek a háborúnak a költségei Kijev számára nem voltak megfizethetetlenek – alacsony in-

tenzítású katonai összecsapások mellett, súlyos személyi veszteségek nélkül lehetett a megmaradt régi szovjet fegyverezést elhasználni. Moszkva számítása, hogy az el nem ismert két donyecki köztársaság majd afféle horoggá válik, amellyel vissza lehet tartani Ukrajna NATO felé való sodródását, tévesnek bizonyult. Idővel világossá vált, hogy ezen a horgon Oroszország akadt fenn, hisz Kijev most már maga döntötte el, hogy a szeparatista régiók elleni határozott katonai fellépésével mikor állítja nehéz döntés elé a Kremlt, Moszkva pedig nem engedhette meg, hogy ezekben a régiókban az a „horvát forgatókönyv” valósuljon meg, ami 1995-ben a szerbek lakta Krajínában.

A szeparatista régiókban egészen 2022-ig zajló fegyveres konfliktus intenzitása alacsony volt, ezért az Oroszországgal szimpatizáló ukránok nemigen változtattak ezen az alapállásukon. Közben azonban felnőtt egy olyan generáció, amely iskolában és cserkész táborokban minden korábbihoz képest egészen másfajta nevelést és kiképzést kapott. A 2014-ben még csak 10-12 éves gyerekek már ebben a megváltozott légkörben nőttek fel, és most az ukrán hadseregben és a nemzeti gárdákban harcolnak olyan náluk alig idősebb fiúk parancsnoksága alatt, akiknek identitását a futballszurkolói táborok és más informális

jobboldali csoportok formálták az 1990-es években.

Most, amikor az Ukrajna területén zajló harci cselekmények elborzasztóan intenzívvé és kiterjedtté váltak, amikor mind a katonai veszteségek, mind a békés civil áldozatok száma magas, amikor a harcokban egész településeket tesznek a föld színével egyenlővé, az oroszellenes érzelmek radikalizálódása tömeges méreteket ölt és az ukrán identitás legfőbb kötőelemévé válik²⁸. A halott rokonok és közeli barátok, és – ami az ukrán mentalitásban különösen fontos szerepet játszik – a lerombolt vagy a kényszerűen elhagyott lakások és családi házak – erős érzelmi mozgósító tényezőket jelentenek. Természetesen az ország keleti és déli régióiban vannak, akik üdvözlik az orosz hadsereget, de sokkal kevesebben, mint amire a „különleges katonai művelet” tervezői számítottak.

2022. május 23-án ezt írta Telegram-csatornáján az eseményeket újragondolva a „Vosztok” zászlóalj parancsnoka, Alekszandr Hodakovszkij: „Kezdem észrevenni magamon a személyiséghasadás tüneteit: az, hogy képtelen voltam úgy gondolni az ukránokra, mint saját – meglehetősen eltévelyedett – testvéreinkre, szembetalálkoztam a felőlük érkező reakciók ellenáramával... Lelkületük egészen megváltozott, idegenné vált számunkra, még ha

gondolataikat ugyanazon a nyelven fejezik is ki, mint mi. Márpedig ha ezt elfogadjuk, ha engedjük elhatolni tudatunkig, hogy idegenné váltunk egymás számára, akkor a valóságról is egészen más képet kell kialakítanunk. Hiszen még vérrokonok is idegenné válhatnak egymás számára, ha közelségük megszűnik, hát még itt...”²⁹

Ha igaz, amit Vlagyimir Putyin állít, hogy Lenin nagymértékben hozzájárult az ukrán nemzet létrejöttéhez, akkor a jövő történésze joggal jut majd arra a következtetésre, hogy az orosz elnök legalább ilyen mértékben járult hozzá az ukrán nemzetti válás folyamatához, jelesül azzal, hogy az Oroszország-ellenes és oroszellenes érzületet az ukrán nemzeti identitás meghatározó kötőanyagává tette.

Nem tudjuk, mikor és hogyan érnek véget a harci cselekmények. Nagyon elképzelhető, hogy akkor majd az ukrán társadalmon belüli, már most is érzékelhető belső ellentétek és konfliktusok előtérbe kerülnek, akár a jövőbeli békeszerződés feltételeinek megítélése vált ki ellentétes társadalmi reakciókat, akár egy esetleges frontokon bekövetkezett katonai kudarc. Mindenesetre a „zapagyenyecok” [nyugati ukránok] és a „szhidnyákok” [keleti ukránok] közötti kölcsönös idegenség akkor is meg fog nyilvánulni ezekben a konfliktusokban, ha ma

egyesíti őket Oroszország egyformán negatív megítélése.

A nemzeti identitás formálódásának története Ukrajnában új szakaszába lépett, de nem ért véget. Az ilyen folyamatokban soha nincs „vége a történelemnek”. Éppen most, 2022 júniusában állították élére Ukrajnában azt a kérdést, mennyiben tekinthető az orosz nyelv és az orosz kultúra az „agresszor fegyverének”. Egyre erőteljesebb a törekvés totális betiltásukra. Néhány ukrán városban, köztük Mikolajivban, ahol a lakosság túlnyomó része orosz ajkú, már be is vezették. Vannak, akik a totális betiltás ellen érvelnek, mondván: az orosz nyelv és az orosz kultúra „birodalmi szellemiségtől mentes” elemeit be kellene fogadni. Ilyen gondolatok az ukrán identitás-vitákban már korábban is megfogalmazódtak. Közben nem kétséges, hogy az orosz hadsereg által megszállt területeken szabotázsokra és szabotázsakciókra lehet számítani. Ilyenekre máris sor került. Oroszországból pedig nemrég arról érkeztek hírek, hogy orosz számítástechnikai cégek elbocsátják a kritikus infrastruktúrához közvetlen hozzáférést biztosító munkahelyekről³⁰ az ukrán nemzetiségűeket. Igaz, az oroszországi Számítástechnikai Minisztérium azonnal elrendelte ennek a gyakorlatnak a beszüntetését, de már az is sokatmondó, hogy egyáltalán felmerülhetett. Aki ismeri az Orosz Birodalom történetét, azt nem

fogja meglepni ez a fejlemény: a lengyelek helyzetének megváltozása juthat eszébe a 19. századi felkeléseiket követően. Ha a jelenlegi tendenciák folytatódnak, tanúi leszünk, hogyan ér véget egy mindezidáig az orosz identitás szempontjából szilárd és fontos gyakorlat, hogy a kisoroszokat, később az ukránokat az orosz társadalom nem választotta le magáról

idegenekként. Oroszországban ma többmillió ukrán családnévű, ukrán gyökerű, sőt, ukrán identitású ember él. Így hát az elmúlt évek és hónapok eseményei nemcsak Ukrajnában, hanem Oroszországban is mélyreható változásokat idézhetnek elő az identitásképződés folyamataiban.

FORDÍTOTTA SZILÁGYI ÁKOS

JEGYZETEK

1. Lásd többek között: A. I. Miller. Nacija-goszudarsztvo ili goszudarsztvo-nacija? In Rosszija v globalnoj politike. 2008. 5. szám, 127–138. <https://globalaffairs.ru/articles/nacziya-goszudarsztvo-ili-goszudarsztvo-nacziya/> (Utolsó letöltés: 2022-08-06.); Uő: Irredentizm i krizisz nacionalnoj identicsnosztyi. In Rosszija v globalnoj politike. 2017. 5. szám, 224–237. <https://globalaffairs.ru/articles/irredentizm-i-krizisz-nacionalnoj-identichnosti/> (Utolsó letöltés: 2022-08-06).
2. Plochy S., Sysyn F. E., Kohut Z. E. (Eds.) Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut. Alberta: Canadian Inst of Ukrainian Studies Press, 2005.
3. Ny. M. Karamzin: Mnyenyie russz-kogo grazsdanyina. In Uő: O drevnyej i novej Rosszii. Izbrannaja proza i publicisztyika. Moszkva, Zsizny i Misl, 2002. 436–438.
4. A. P. Tolocko: Kiejevskaja Rusz i Malorosszija v XIX veke. Kijev, Laurus, 2012. 256.
5. E. Weber: Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914. Stanford University Press, 1976.
6. Ny. Sz. Trubeckoj: Otvet D. I. Dorosenko. 1928. In <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1928.trubeckoi.otvet.php> (Utolsó letöltés: 2022-08-06)
7. M. Gurnij: Velikaja vojna professzov. Gumanyitarnije nauki. 1912–1923. Szentpétervár, Izd. Jevropejszkogo Unyiverszityeta, 2021. 414.
8. E. Nakonyecsnij: Ukragyene imja: csomuruszinyisztali ukraincjami. 3-je dopovnyenje i vipravlenye vidannja. Lvivszka Naukova Biblioteka V. Sztefanyika NAN Ukranyi, 2001. 352.
9. A. I. Miller: Ukrainszkij voprosz v polityike vlasztyej v russzkom obszcsesztennom mnyenyii. Szentpétervár, Aleteia, 2000. 260.; Uő:

- Ukrainszkij voprosz v Rosszijszkoi imperii. Kijev, Laurus, 2013.
10. A Dnyeper-Ukrajna vagy Dnyepri Ukrajna (Naddnyiprjanszkaja Ukraina Наддніпрянщина, Naddnyiprjancsina) voltaképpen „fenti” vagy Felső Ukrajna, de a Dnyeper folyó középső és alsó folyásának mindkét oldalán fekvő területek megnevezése (oroszul: Podnyiprovskaja Ukrajina), egy időben az egész állam elnevezése volt. Ez az ukránok által Nagy-Ukrajnának, Dnyeper-Ukrajnának vagy Dnyepri Ukrajnának (továbbá Közép-Ukrajnának) is nevezett terület ugyan a Dnyeper mindkét partját magában foglalja, mégsem öleli fel a mai értelemben vett jobbsparti (pravobereznaja Ukraina) és balparti (levobereznaja Ukraina) egészét, mivel nem foglalja magában a lengyel-orosz határvidéken sokáig lengyel, majd Habsburg fennhatóság alatti Galíciát (Lviv/Lemberg központtal), amelyet az 1939-es német-szovjet paktum értelmében a Szovjetunió csatolt el Lengyelországtól (miután az 1920-as szovjet-lengyel békekötés után elveszítette és lengyel fennhatóság alá került), de ez a terület akkor már az Ukrajnai Szovjet Szocialista Köztársaság területét gyarapította, és a Dnyeper-Ukrajna vagy Felső-Ukrajna ugyancsak nem foglalta magában a Leninék által az 1920-as években közigazgatásilag szovjet Ukrajnához csatolt oroszországi területeket (egyebek mellett a donyecki iparvidéket). Az Ukrajnai SZSZK-ban a hivatalos szóhasználatból törölték a Naddnyiprjanszkaja Ukraina elnevezést, Alekszej Miller is csupán történeti fogalomként használja. – *A fordító lábjegyzete.*
11. J.-P. Himka: The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions. In R. G. Suny, M.D. Kennedy (Eds.), *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. University of Michigan Press, 1999. 109–164.
12. Jev. Csikalenko: Scsodennyik I–II. Kijev, Tempora, 2004. I. kötet, 1907–1917. 47–48, 281–282.
13. Jev. Csikalenko, P. Sztjebnyickij: Lisztuvanyja, 1901–1922. Kijev, Tempora, 2008. 72.
14. A. Kappeler: Mazepinci, malorosszi, hohli: ukrainci v etnicieszkoi jarhii Rosszijszkoi imperii. In *Rosszija – Ukraina: isztorija vzaimootnosenyij* (Szerk.: A. I. Miller, V. F. Reprincev, B. Ny. Florja) Moszkva, Skola „Jaziki russzkoi kulturi” 1997. 125–144.; A. L. Kotyenko, O. V. Martinjuk, A. Miller: „Malorossz”. In „Ponjatyija o Rosszii”: k isztorieszkoi szemantike imperszkoi perioda, I–II. (Szerk. A. I. Miller, D. Szdvizskov, I. Shirle) Moszkva, Novoje Lityeraturnoje Obozrenije, 2012. II. 392–443.
15. Goszudarsztvennaja дума, IV szoziv, szesszija 2. csaszty 2. 901–915, 927–933.

16. A. Miller: *The Role of the First World War in the Competition between Ukrainian and All-Russian Nationalism*. In *The Empire and Nationalism at War*. Slavica Pub, 2014. 73–90.
17. Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, 2001.
18. F. Grelka: *Die Ukrainische Nationalbewegung unter Deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941–42*. Harrasowitz Verlag, 2006.
19. V. Vujacic: *Stalinism and Russian Nationalism: A Reconceptualization*. In *Post-Soviet Affairs*. 2007. 2. szám, 156–183.
20. A „korenyizacija” (коренизация) a szovjet korszak első évtizedében meghonosodott ideológiai fogalom, amely az orosz „gyökér” (корень), illetve a „korennoj zsitjel” (коренной житель) – „tősgyökeres” orosz, magyar stb., „született” moszkvai, budapesti stb. –, a „korennoje naszelenyje” (коренное население) – „őslakó”, „őslakosság”, „helybéli”, „idevalósi” – szóösszetételekre vezethető vissza, s jelentése nagyjából így adható vissza: meggyökereztetés, belegyökereztetés, gyökérverés, gyökeret eresztés, honosítás. Angolra „nativization”-ként fordítják, ami „honosítást”, „őshonosítást”, esetleg „szülőföldesítést” jelent, és – a részben romantikus, részben organicista konnotációjú „gyökér” szó jelentés-

körénél – pontosabban adja vissza ennek a szovjet „nemzetépítési” politikákat 1921 és 1933 között meghatározó fogalmi innovációnak, illetve nyelvpolitikai és kultúrpolitikai gyakorlatnak a jelentéstartalmát. Az 1917-es orosz forradalmat és az 1921-ig tartó polgárháborút követően a régi cári birodalom egyes belső-ázsiai és nyugati peremvidégein az új – szovjet – hatalom mind politikai, mind kulturális tekintetben úgyszólván a „levegőben lógott” és a helyi – üzbec, kazah, kirgiz, ukrán stb. – társadalom előtt túlnyomórészt nem őslakos, a forradalom előtt vagy után odatelepült oroszajkú, orosz kultúrájú, a helyi hagyományokat nem vagy alig ismerő állami hivatalnokok, pártfunkcionáriusok, katonák és szakemberek reprezentálták. A „korenyizacija” arra irányuló kísérlet volt, hogy az új hatalom „nyelvi-kulturális idegenséget” megszüntessék, mintegy lehúzzák a „levegőégből” (vagyis az orosz birodalmi központból: Moszkvából) a helyi társadalmak nyelvi-kulturális-habituális talajára, tehát „honosítsák”, az őslakossághoz közelítsék – ukránosítsák, kirgizesítsék, kazahosítsák stb. – a hatalmat. Végső soron tehát a „korenyizacija” a nem-orosz köztársaságokban és autonóm területeken a szovjet rendszer helyi kulturális és etnikai „meggyökerezítését” (gyakran egyben részleges „orosztalanítását”) je-

lentette: „az iskolai oktatásnak, az igazságszolgáltatásnak, a közigazgatásnak, a hatalmi szervek tevékenységének mindenütt a helyi lakosság anyanyelvén kell folynia” – írta 1920-ban a nemzetiségi politikában meghatározó szerepet játszó I. V. Sztálin. (‘A szovjethatalom nemzetiiségi politikája Oroszországban’). 1921-ben, az OKP(b) X. kongresszusán mondott beszédében pedig a „korenizacija” követelményét történelmi perspektívába helyezi: „Nem lehet szembe menni a történelemmel. Világos, hogy Ukrajna városaiban mindmáig az orosz elem az uralkodó, de nem telik bele sok idő és ezek a városok elkerülhetetlenül el fognak ukránosodni [nyeizbezsno budut ukrainyizirovani]. Riga jó negyven évvel ezelőtt német városnak tetszett. De mivel a városok a falvak lakosságából táplálkozva növekednek, a falvak pedig a nemzeti nyelv és kultúra letéteményesei, ezért mára Riga – szintiszta lett város. 50 évvel ezelőtt Magyarország nagyvárosainak erőteljesen német jellegük volt, mára elmagyarosodtak [madjarizirovani]. Ugyanez várható Beloruszia városaiban, amelyet ma még nem-beloruszok laknak.” (Zakljucsityelnoje szlovo po dokladu ob ocserjodnih zadacsah partyii i nacionalnom voprosze na X szjezde RKP(b) 10 marta 1921 g.) A szovjet párt- és állami apparátusban az ukrán ajkú, ukrán kultúrájú,

ukrán identitású káderek hiánya a forradalom és a polgárháború után különösen élesen vetette fel a hatalom „etnikai idegenségének” kérdését. A káderhiány oka egyáltalán nem az volt, hogy az ukrán őslakosság vonakodott a hatalommal való együttműködéstől, hanem az, hogy döntő többségük falvakban élt, távol a városoktól, a galíciai vagyis nyugati ukrán régiót pedig a lengyel-szovjet háborút lezáró békekötéssel lemetszették Ukrajnáról és Lengyelország fennhatósága alá került, végül az addig sem túl nagy létszámú művelt ukrán osztály, az ukrán értelmiség nagy része emigrált vagy elpusztult a forradalom és a polgárháború alatt. Az általános káderhiány nemcsak a bolsevik hatalom számára jelentett problémát Ukrajnában, amit jól mutat, hogy még az 1918-as rövid életű első Ukrán Népköztársaság hetmanja, a bolsevikok ádáz ellenfele, P. P. Szkoropadzkij is, aki mindent megtett államapparátusa ukránosításáért [ukrainyizacija], emigrációba vonulása után így fakadt ki: „Minden ukrán azt veti itt a szememre, hogy [1918-ban] orosz erőik segítségével teremtettem meg a független Ukrajnát. Így igaz, mivelhogy ukrán erőikkel semmi komolyat nem lehetett megcsinálni, annyira kisszámú volt az ukrán művelt osztály. Valódi csapás ez az ukrán nép számára.” Általános probléma volt, hogy a helyi

köztársaságok vezető posztjait nem tősgyökeres helyiek – „odavalósiak” – töltötték be, vagy olyan helyiek, akik már nem vagy alig beszéltek anyanyelvüket, eloroszosodtak, nem ismerték a helyi hagyományokat, és így a szovjet hatalom az őslakosság szemében „orosz hatalomként” jelent meg. 1922-ben például az etnikai ukránok száma az Ukrajnai Kommunista (bolsevik) Pártban alig érte el a 23%-ot és anyanyelvi szinten az ukránt csak a párttagság 11%-a beszélte. A 20-as évek elején a szovjet vezetés olyan aggasztónak ítélte az ukrán káderhiányt, hogy még a „hadra fogható” galíciai nacionalistákat is mozgósította az „ukránosítás” érdekében, élükön az 1924-ben emigrációjából hazatért idős M. Sz. Grusevszkij „burzsoá-nacionalista” történészprofesszorral, az ukrán nemzeti gondolat legnagyobb hatású képviselőjével, aki az első Központi Rada (a független Ukrajna parlamentje) elnöke volt 1918-ban. Az 1930-as évek elején, mielőtt a hatalmi apparátust és az állami intézményeket, beleértve az oktatást, az igazságszolgáltatást, a sajtót sikerült valamelyest „ukránosítani”, a „korenizacija” politikáját felszámolták és a túlságosan buzgó ukrán „korenizátorokat” mint „burzsoá nacionalistákat” eltávolították a hatalomból (legtöbbször az életből is). A helyi szovjet köztársaságok „nemzetiesítésének” másik célja a nemzeti

függetlenségi törekvések, szeparatista mozgólódások leszerelése, a birodalom centrifugális erőinek blokkolása volt. Ugyanezért vette elő a „korenizacija” politikáját Sztálin halála után a forszírozottan oroszosító sztálini kurzus végzetes következményeit próbálva meg vele orvosolni rövid életű országlása idején L. P. Berija. Így remélte lefékezni és elensúlyozni a balti, az ukrajnai szovjet tagköztársaságokban, különösképpen pedig a kelet-közép-európai szocialista blokk országaiban a Sztálin oroszosító kurzusa hatására robbanásig feszült nacionalista indulatokat, függetlenségi törekvéseket. Hogy az 1920-as évek „korenizacija”-politikája – 1929 utáni leállítására ellenére is – milyen jelentős változásokat idézett elő Ukrajnában, jól mutatja néhány adat a 30-as évek végéről: az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságban 1938 tavaszán nyilvántartott 21 656 iskolában 21 nyelven folyt az oktatás, ebből 18 101 iskola, tehát az iskolarendszer nagy része ukrán tannyelvű volt, 1550 iskola orosz tannyelvű, 312 iskolában zsidó, azaz jiddis nyelven folyt a tanítás, 312-ben moldávul, de volt 19 üzbec, 9 belorusz, 54 bolgár, 50 lengyel, 512 német, 14 cseh, 12 görög, 5 tatár, 4 örmény, 2 türkmén, 1 kirgiz, 1 svéd, 1 kazah és egy sor vegyes tannyelvű iskola is. Igaz, sok iskolában az anyanyelvi képzés olykor csak az első három-négy osztályra szorítkozott és

ezekbe az osztályokba is kevesen jártak, de ennek oka a megfelelően képzett tanerő és a demográfiai arányok voltak. A „meggyökeresítés”, „gyökeret verés” ellenfogalma a szovjet (és általában minden modern fundamentalista) diskurzusban a „gyökértelenség”. „Gyökértelen” az, akinek nincs hazája vagy nem itt van a hazája – a „betolakodó”, a „kém”, a „rosszakaró”, az „élősködő”, akinek „szíve nem a hazáért dobog” („idegenszívű”). Az 1946–47-től felerősödő oroszosító szovjet diskurzusban a „bezrodnij kozmopolit” (‘gyökértelen kozmopolita’) mindinkább az ősellenség (foe) jelentését öltötte magára és 1948 és 1953 között kifejezetten antiszemita éle volt: az I. világháborús cári hagyományokat felújítva a „belső ellenség”, az „ötödik hadoszlop”, a „nép-és nemzetidegen” stb. jelentésében a zsidó nemzetiségűek stigmatizáló megnevezése lett (a „zsidó” ebben a kontextusban az „örök idegen”, aki sehol nem tud/akar „gyökeret verni”, akit sehol nem lehet „letelepíteni”, „meggyökeresíteni”, „honosítani” és ezért veszélyt, fenyegetést jelent a helyre – társadalomra, rendszerre, nemzetre, országra –, ahol él). Különös finctora a „begyökeresítés”, „meggyökeresítés” szó fogalomtörténeti sorának a szovjet-orosz „korenizacija” ideológimájának egybecsengése Simone Weil kései politikafilozófiai

művének kulcsfogalmával, a „begyökeresítéssel” (l’*enracinement*). A műben, amelyet 1943-ban, élete végén írt a londoni emigráns francia kormány felkérésére – Platón Államához visszakanyarodva – annak a világháború utáni – lehetséges és kívánatos – társadalomnak a képét körvonalazta, amelyben megvalósulhat a vallási világállapotból „kiágyazódott” vagy kiszakadt, lényegében „égi gyökereit” vesztett modern társadalom gyakorlati visszagyökeresítése (r*éenracinement*) a vallási világállapot erkölcsi fundamentumába. Természetesen a „korenizacija” szovjet ideológimája és a Simone Weil-i „*enracinement*” között ég és föld a különbség, kétségkívül rokonítja azonban őket politikai-gyakorlati fogantatásuk és organicista-fundamentalista metaforikájuk. (Simone Weil: *L’Enracinement. Prélude à une déclaration des devoirs envers l’être humain*, Éd. Gallimard, 1946. Magyarul: *Uő: Begyökeresítés. Előhang az emberi lényvel szembeni kötelességek nyilatkozatához*. Gondolat, 2012.) – *A fordító lábjegyzete.*

21. R. J. Kaiser: *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*. Princeton University Press, 1994.; T. Martin: *Imperija »polozsityelnoj dejatyelnosztiji«*. Nacii i nacionalizm v SzSzsZR, 1923–1939. Moszkva, ROSZSZPEN, Fond »Prezidentszkij Centr B.Ny. Jelcina«, 2011.

22. V. Putyin: Ob isztoricseszkom jegyinsztve russzkih i ukraincev. 2021. 12. 07. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (Utolsó letöltés: 2022-06-08).
23. Lásd: P. M. Bicilli: Problema russzko-ukrainszkih otnoseniy v szvetye isztorii. Prága, Izdatyelszkoje obszesztvo »Jegyinsztvo«, 1930. 38. https://vtoraya-literatura.com/pdf/bitsilli_problema_russzko-ukrainszkih_otnosheny_v_svete_istorii_1930.pdf (Utolsó letöltés: 2022-06-08).
24. Boeck B. J. What's in a Name? Semantic Separation and the Rise of the Ukrainian National Name // Harvard Ukrainian Studies. 2004–2005. Vol. 27. No. 1/4. P. 33–65.
25. Lásd: Obrascsenyije Prezidenta Rosszjiszkoj Federacii. In Prezident Rosszii. 2022-02-21. <http://kremlin.ru/events/president/news/67828> (Utolsó letöltés: 2022-06-08).
26. Kucsma o krahe SZSZSZR: ljudjam lgali, kogda govorili, sto Ukraina kormit Rossziju. In <https://regnum.ru/news/3320489.html> (Utolsó letöltés: 2022-06-08).
27. A. Voronovici: Internationalist Separatism and the Political Use of “Historical Statehood” in the Unrecognized Republics of Transnistria and Donbass. In Problems of Post-Communism. 2020. 3. szám, 288–302.
28. A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 2022. május 13-18. között készült felmérésének publikus adatai szerint a felmérés időpontjában az ukrán lakosság mindösszesen 2%-a táplált pozitív érzelmeket Oroszország irányában, míg 92%-uk Oroszországot negatívan ítélte meg. Az Intézet összehasonlító adata szerint 2022 februárjában még az ukránok 34%-ának voltak pozitív érzelmei Oroszország iránt. In Dinamika sztavlennya naszelenyija do Roszii ta emocijnij fon unaszlidok vijni: rezultati telefonnogo opituvannya, provedenogo 13-18 travnya 2022 roku. Kijevszkij Mizzsdunarodnij Insztitut Szociologii. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1> (Utolsó letöltés: 2022-08-06).
29. Lásd: A. Hodakovszkij: Nacsinaju nabljudaty v szebe szindrom radvojenyija licsnosztyi... In Telegram @aleksandr.skif.23.05.2022. <https://t.me/aleksandr.skif/2208> (Utolsó letöltés: 2022-06-08).
30. Rosszjiszkije kompanyii nacsali uvolnyaty ukrainszkij IT-szpecialisztov. In www.rbc.ru/technology_and_media/24/05/2022/628ba6cb9a7947ec9b30946f?from=from_main_1 (Utolsó letöltés: 2022-06-08).